

İslam Dini ve Tabii Din

İzmirli İsmail Hakkı

Takdim ve Notlar İlâvesiyle
Sadeleştiren
Prof. Dr. Osman Karadeniz

Ankara 2022

İslam Dini ve Tabii Din

İzmirli İsmail Hakkı

Hazırlayan

Prof. Dr. Osman Karadeniz

Eserin Orjinal Adı:

Din-i İslâm ve Din-i Tabii (İzmirli'nin Kendi El Yazması)
Süleymaniye Kütüphanesi - İzmirli İ. Hakkı Kısmı, Kayıt: 3761.

ISBN: 978-625-7305-94-5

Yeni Baskısı

Aralık, 2022 / Ankara

1000 Adet

Yayın Sertifika No: 46683

Matbaa Sertifika No: 46682

Grafiker®

Yayınları

Yayın No: 459

Web: grafikeryayin.com

Kapak, Sayfa Tasarımı,

Baskı ve Cilt

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık

Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

Oğuzlar Mahallesi

1396. Cadde No: 6/A

06520 Balgat-ANKARA

Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx

Faks : 0 312. 284 37 27

E-mail : grafikeryayin@grafiker.com.tr

Web : grafikeryayin.com.tr

Kitabın hukuksal ve bilimsel sorumluluğu yazarına aittir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	5
TAKDİM	7
BİBLİYOGRAFYA	23
(GİRİŞ)	25
(A- Dinler Hakkında)	25
B- Tahrif Sebepleri	27

(BİRİNCİ BÖLÜM)

3

TABİİ DİN (ve ESASLARI)	31
A- (Batılı Bilginlerin Din Üzerine Görüşleri)	31
B- (Dinin Fıtri Oluşu)	33
C- (Tabii Dinin Esasları)	35

(İKİNCİ BÖLÜM)

İSLAM DİNİ (ve ESASLARI)	39
A- (Umumi Bir Dindir)	40
B- (Tabii Dinin Esaslarını İçerir)	44
C- (Eşitlik Dinidir)	46
D- (Hürriyet Dinidir)	47
E- (İlim ve Akıl Dinidir)	50
F- (Hakikati Araştırmayı Emreder)	51
G- (Fazilet Dinidir)	52
H- (Medeniyet Dinidir)	53

(BİBLİYOGRAFYA)	57
(KARMA İNDEKS)	59
(TIPKI BASIM)	62

TAKDİM

ESER HAKKINDA

“İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu”¹ hazırlıkları sırasında, İzmirli’nin hayatını daha yakından inceleme ve kaleme aldığı eserleri tarama ihtiyacını duyduk. Bundan önce basılı eserlerini çeşitli kataloglardan öğrenme ve onlara ulaşma imkânımız her zaman vardı. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi’ne bağışladığı ve orada “İzmirli Kısmı”nda yer alan kendi el yazması basılmamış bazı eserlerinin de bulunduğunu ancak bu vesileyle öğrenmiş olduk.

7

Bu arada, İzmirli’nin üzerinde çalıştığımız bu küçük eseri dikkatimizi çekti. Bu eser, son devir Osmanlı ulemasının ve bilhassa İzmirli’nin, kendi çağındaki iç ve dış bazı felsefi akımlarla ne derece ilgilendiğini gösteren önemli bir belgedir. Bu bakımdan bu tip sempozyumlar, adına tertiplenmiş olduğu şahsın gün yüzüne çıkmayan bir takım eserlerini de yayın hayatına, dolayısıyla halkın istifadesine sunma imkânı bahşetmeleri açısından önemli faaliyetlerdir.

İzmirli, hacim bakımında küçük, fakat içeriği açısından geniş “*Din-i İslâm ve Din-i Tabû*” adlı bu değerli eseri, bazı batı filozoflarının, ilahi dinlere karşı ortaya attıkları iddia-

¹ Sempozyum, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi tarafından 24-25 Kasım 1995 tarihinde (Fakülte Konferans Salonunda) tertip edilmiştir. Sempozyum tebliğleri, “İzmirli İsmail Hakkı” başlığı altında, T. Diyanet Vakfı tarafından (Ank., 1996) basılmıştır.

ları reddetmek ve -en azından kendi ifadesinden de anlaşıldığı üzere- yeteri kadar tanımadıkları İslam dinini müdâfa gayesiyle yazmıştır. Eserin yazılış gayesi ve değerini daha iyi takdir etme bakımından, o devrin batı dünyasındaki fikri atmosfer ve bu atmosferi hazırlayan düşünceler hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Bilindiği gibi 20. yüzyılın ilk yarısında batı dünyası, bilim ve teknoloji sahasında baş döndürücü pek çok gelişme kaydetti. Bu atmosferde modern bilimin yeni buluş ve açıklamaları, ister istemez fert ve toplumların psikolojik ve sosyolojik yapılarında ciddi çalkantı ve değişmelere sebep oldu. Bu gelişmeler karşısında dinin, tabii olarak -tarih boyunca yapıldığı gibi- değişen şartlar paralelinde asrın ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için yeniden yorumlanması kaçınılmaz olmuştu. Aksi halde din, statik bir konumda olduğu gibi çağın gerisinde kalacak ve böylece fert ve toplumların ihtiyaçlarına cevap veremeyecekti. Ancak bu seferki görev, geçmiştekinden kat kat daha zordu. Öyle ise, merhum Mehmet Akif'in deyimiyile dine yeni bir ifade ve üslup kazandırmak gerekiyordu:

*Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı*

İşte İzmirli İsmail Hakkı, İslam'ı asrın idrakine sunma ruhunu taşıyan ve onu yerine getirmek için elden gelen gayreti gösteren şahsiyetlerin önde gelenleri arasında bulunuyordu. Bu ruhu taşıyan herkes için, tabii olarak İslâm'ın temel prensiplerini (usûl) asrın ihtiyaçlarına göre, çağdaş bilim ve düşünceler karşısında yeniden yorumlama ve gerektiği yerde uzlaştırma söz konusu idi. Eski kelâm mezheplerinin doktrin ve metotları (vesileler), kendi zamanlarında modern sayılabilirlerdi; ancak bugün için değil. Artık onlar, skolâstik bir hüviyete büründüler ve bu hal eskiden olduğu gibi böyle sürüp gidecekti...

Tarihi bir gerçektir ki orta çağlar boyunca Avrupa'da ilim adamları, kilise babaları tarafından çeşitli işkence ve eziyetlere maruz kaldılar. Engisizyon gibi çeşitli mahkemelerde, dine muhalif görülen fikirlerinden dolayı pek çok bilim adamı idam edildi veya ateşlerde yakıldı. Fakat zamanla iş tersine döndü. İlimin baş döndürücü bir hızla ilerleme ve yayılması neticesinde, kilisenin nüfuzu gerilemek durumunda kaldı. Artık pozitif ilimler, dine karşı üstünlüğünü kabul ettirmek yolunda son hızla ilerliyordu.

Bu arada, psikolojik olarak din adamlarına karşı beslenen nefret, bizzat dine de sıçramaya başladı. Zira dini temsil eden din adamlarıydı ve din onlar üzerinde tecelli ediyordu. Neticede ifrat tefridi doğurdu. Artık bazı bilim adamları da, tıpkı daha önce din adamlarının yaptığı gibi, din adına ileri sürülen asılsız hurafeleri ortadan kaldıralım derken, hak-batıl ne varsa hepsini reddetme cihetine gittiler. İnsanları dinden soğutmaya ve uzaklaştırmaya çalıştılar. Bu arada herkes kendine göre bir mezhep icat ederek o yolda hareket etmeye başladı. Fransa, bu çeşitli fırka ve mezhepler konusunda önder sayılabilecek bir konumdaydı.

Görülüyor ki her iki taraf için de bu kavganın temelinde kin ve nefret yatmakta idi. Kin ve nefretin bulunduğu yerde, sağlıklı düşünme ve karara varmaktan, dolayısıyla hakikate ulaşmaktan söz etmek zor, hatta imkânsızdır. Din-ilim kavgasının bir müddet devam ettiği bu atmosferde, çok geçmeden, bu yolda ilerlemenin ciddi olumsuzlukları belirdi. Dini yeniden inceleme ve araştırma ihtiyacı doğdu.

Saygın ve ileri gelen ilim adamları, din duygusunu insanların ruhundan tamamiyle söküp atmanın imkansızlığı ve

bir dine olan ihtiyaç üzerinde ciddi olarak düşünme gereğini duydular. Evet, insanların maddi ve manevi ihtiyacını tatmin edecek ve daha da önemlisi ilim ve din adına geçmişte olanları bir daha yaşamamak üzere, birbirine müdahale imkânı vermeyecek yeni bir dine ihtiyaç vardı.

Bu gayretler ve tabii din arayışları, rönesansın tesiri ve özellikle Jean Bodin,² Herbert of Cherbury³ ve John Toland⁴ gibi düşünürlerle gündeme gelen ve kökleri geçmişe, eski Hint, Çin ve Yunan düşüncelerine dayanan ve kaynağı insan aklı olan, dolayısıyla Allah'tan bağımsız yeni bir anlayış biçimi olarak ortaya çıkmıştır.⁵ Dolayısıyla bu anlayış ve düşünceye göre, ilahi dinlerin kaynağı olan Allah, sadece ilk neden ve yaratıcı olarak görülmelidir.

Bu bağlamda dünyayı idare etme ve dinlerin ortaya koyduğu vahiy, kitap ve peygamber gibi kavramların aslı yoktur. Bu nedenle Allah'ın, dünyayı yönetme ve orada cereyan eden hadiselerle müdahale gibi bir yetki ve özelliği de yoktur.

Bilindiği gibi bu anlayışın lâtincedeki adı "*deisme*" dir. Herbert of Cherbury'e göre⁶ bir tanrı vardır ve bu dünya-

² Jean Bodin (1530-1596), Fransız hukukçu, filozof ve iktisatçısıdır.

³ Herbert of Cherbury (1583-1648), İngiliz filozof ve diplomatıdır. En önemli eseri, latince yazdığı "*De Veritate* (Hakikat Üstüne)" isimli felsefi eseridir. Burada tabii din kavramını ele alır. Ona göre, bu dinin evrensel prensipleri, herkes tarafından akıl yoluyla kavranabilir niteliktedir. (Bk. Meydan Larousse, "Herbert (of Cherbury)" maddesi).

⁴ John Toland (1670-1722), İrlandalı filozoftur. Fransız Ansiklopedicileri, özellikle Diderot üzerinde etkisi büyüktür. Toland'ın bu anlayışı hemen bütün İngiltere'de yaymış ve bu sebeple de bütün papazlar onun fikirlerini çürütmek için seferber olmuşlardır. Toland, bu düşünceleriyle İslam ülkelerinde bile tesiri görülmüş bir düşünürdür... (Bk. Meydan Larousse, "Toland (John)" maddesi; Büyük Larousse, Aynı madde; Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, IV,237).

⁵ Hançerlioğlu, A.g.e., I,337.

⁶ Hançerlioğlu, A.g.e., IV, 237, (Herbert'in "*De Veritate*" adlı eserinden).

yı yaratmıştır. Tabii olarak bu tanrıya ibadet edilmelidir. Bütün bunlar doğal hakikatlerdir. Çeşitli dinler, bu doğal hakikatlere, akıl dışı bir takım düşünceler ileri sürerek gölge düşürmüşlerdir. Netice olarak bu doğal hakikatler dışındaki düşüncelere kulak asmamalıdır.

Öte yandan bu ve bunun gibi Jean-Jacques Rousseau'nun öngördüğü "*uygarlık dini*"⁷ ve nihayet bunun etkisi altında Auguste Comte'un ileri sürdüğü "*insanlık dini*"⁸ gibi akımlar, hep, kilisenin tabii olmayan katı tutumu karşısında, batı dünyasının geçirdiği psikolojik sıkıntı ve sosyal çalkantıların tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi Comte'un "*üç hal kanunu*"na göre, insan önce kendini ilahiyat sahasında bulur. Tabii olarak bunu, metafizik ve müspet (bilim) saha takip eder. Ona göre bu son halde bilimden, din ve dine ait (teolojik ve metafizik) her şeyin kaldırılması gerekir.

Fakat bu düşünce, çok sürmeden derin değişikliklere uğradı. Artık insan ruhunu, ona uygun gelecek bir değişme ile tatmin etmek lüzumu vardı. Kendi ifadesiyle düşüncesinin bu safhası, pozitivist felsefenin subjektif

⁷ Rousseau (1712-1778), din ve bilhassa uygarlık dini hakkındaki görüşlerini "*Le Contrat Social (Sosyal Sözleşme)*" adlı eserinde ele alır. Rousseau'nun ön gördüğü bu uygarlık dini, A. Comte'un insanlık dinine zemin hazırlamıştır. (Geniş bilgi için bk. Haçerlioğlu, A.g.e., VII,50-52) Rousseau: "Din, yüksek bir varlığın bizlere verdiği bir duygudan ibarettir. Elverir ki tapma biçimleri, kuralları, din adamları vb. gibi gereksiz araçlar onu bozmasın!" der. (Bk. Haçerlioğlu, A.g.e., IV,238)

⁸ Aşkın varlığa karşı insanlık dinini öneren Comte, bu dini kabul etmesi için Osmanlı padişahına mektup göndererek orada şu hususlara dikkat çekiyordu: Din, olumlu nedenler üzerine kurulmalı ve tanrıbilimine olduğu kadar metafiziğe de sırt çevirmelidir. İnsanlık dininin ilkesi, başkaları için yaşamaktır. Nereden gelip nereye gittiğimizi düşünmeden kendimizi mutlu kılabiliriz. Mutluluk birbirimizi sevmek ve birbirimiz için yaşamakla elde edilir. İnsanlığı bir insanı sevdiğiniz gibi seviniz ve insanlık için yaşayınız. (Bk. Haçerlioğlu, A.g.e., III,115).

safhası idi. Bu safhada Comte, akla değil, hislere dayanıyor ve “insanlık dini” adı altında yeni bir din kurmaya çalışıyordu. Yalnız bu dinde, ne Allah, ne de (ölümsüz) ruh vardı. Burada en yüce varlık insandı.⁹

İşte, izleri geçmişe dayanan bu fikri çalkantılar, 18 ve 19. yüzyıllarda, François Voltaire,¹⁰ Jean-Jacques Rousseau, Alphonse de Lamartine,¹¹ Ernest Renan, Jules Simon, George-Pierre Fonsgrive gibi bazı filozof ve bilim adamlarının düşünceleriyle pekişmiş ve yeni bir din adı altında yeniden gündeme gelmiştir: “*Tabîî Din (La Religion Naturelle)*”. Bu yeni dine neden ihtiyaç vardı ve savunucularının gerekçeleri nelerdi? Bütün bu hususlar, bu küçük eserde “*Tabîî Din*” başlığı altında, İzmirli’nin kaleminden daha yakından görülecektir.

12

Şüphesiz Avrupa’daki bu atmosferden haberi olan ve bilhassa orada tahsil yapma imkânı bulan bazı Müslüman bilginlerin kafalarında bir takım sorular belirecekti. Her şeye rağmen batının bu ilmi ve fikri gelişmesi karşısında, gelenekten de istifade ederek İslam’ı yeniden ele almak lüzumu vardı. Bütün bu gelişmelere -deve kuşu misali ilgisiz/bîgâne kalmak sorunu çözmeyecekti. Dine karşı aldırmaçlık furyasının İslam dünyasını sarmakta olduğu

⁹ Fazla bilgi için bk. Janet, Paul - Gabriel Séailles, *Metalib ve Mezahib*, Terc. Elmalı M. Hamdi Yazır, s. 383-384. Felefe tarihçisi Paul Janet’in ifadesiyle “az kaba da az felsefi de olsa, Auguste Comte’un, dini ve din fikrini insan gelişmelerinin en alt safhası sayan kendi kanununu, yani felsefesine temel yaptığı Üç Hal Kanunu’nu nakzetmek için fazlasıyla kafi gelir.” (A.g.e., s. 385). Elmalı’nın pozitivistimi tenkidi için bk. A.g.e., s. XXXVI-VII-Dibace).

¹⁰ Voltaire (1694-1778) ömrü boyunca Allah’ın varlığını kabul etmiştir: “Eğer Tanrı yoksa, O’nu yaratmalıdır” der. Fakat dinleri reddeder. O, daha çok Katolikliğin aleyhindedir. Hıristiyanlığın, akli ilerleme ve insanların mutluluğuna engel olduğuna inanmıştır. Aşırı bir “*tabîî dini*” savunmuştur. (Bk. Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, IV, 464)

¹¹ Lamartine (1790-1869), Fransız şair ve politikacıdır.

nu ve neticede bir takım sancuların doğacağını görmemek safdillikti.

Gerçek şu ki bütün bu çare aramalar, İslam dünyasının, başlangıçta devam edegelen ilmi anlayıştan sapması ve zaman içinde medreselerde müspet ilimlerin, mantık ve felsefenin rafa kaldırılması, dolayısıyla bu alanda meydana getirilen boşluk sebebiyle olmuştur. Eğer baştan beri din-bilim çizgisinden sapmalar olmasaydı, İslam dünyasında batının bilim ve tekniği karşısında hayrete düşülmeyecek, belki de çağdaşlaşma ve modernlik adına bir takım sıkıntılar çekilmeyecekti. Etrafınızdaki gelişmeleri takip edemediğiniz ve dünyaya kapalı kaldığınız an, sizi tehdit eden unsurlar her zaman için bulunacaktır. Artık bu tarihi ve sosyal gerçek bir vakıa olarak ortaya çıkmıştı. İslam dünyası, her yönüyle gelişme kaydeden batı karşısında boyun eğme zorunda kalmıştı.

İslam dünyası, ilk asırlarda çok hızlı bir gelişme ve yayılma ile son devirlere kadar üstünlüğünü koruyabilmişti. Ancak 17. asırdan itibaren ciddi bir meydan okumayla karşı karşıya gelmişti. Batı dünyasının her alanda, özellikle bilim ve teknik alanında üstünlüğü giderek artmış ve nihayet 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. Böylece Müslümanlar, kendilerini ilk defa Batı medeniyetinin etkisi altında bulmuş, dolayısıyla bu durum onları ciddi bir kimlik bunalımı ve arayışı içine itmiştir.

Bu kimlik bunalımı, kendilerini İslam'ı yeniden yorumlama ve belki de bir anlamda sorgulama zaruretine çekmişti. Bir yerlerde yanlışlar mı yapılmış, çıkmaz yola mı girilmişti?!.. Ayrıca İslam'da yanlış olan bir şey mi vardı? Vahiy ile akıl ve bilim arasında bir çelişki mi söz konusu idi? Yaşanan İslam'ın hayat tarzı, çağdaş sorunlar ve teknolojiye cevap verebilecek ve onların karşısında direnebilecek miydi?

İşte çağdaş İslam düşüncesi, bütün bu sorulara cevap bulmak gibi önemli bir arayış ve gayretle karşı karşıya bulunuyordu. Esposito'ya göre bu düşünce, "Müslüman Modernizminin Babaları" olarak adlandırılan Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Seyyid Ahmed Han gibi düşünürlerin çabaları sonucu ortaya çıkmıştır.¹²

19. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli İslâm ülkelerinde, bilim ve çağdaşlaşmayı savunan Seyyid Ahmed Han, Seyyid Emir Ali, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl, Musa Carullah ve Avrupa'da 1867-1871 yılları arasında hukuk ve ekonomi tahsili gören Namık Kemal gibi şahsiyetler vardı.

Ortaya çıkan çeşitli problemler karşısında değişik çözümler sunan bu düşünürlerin ekseriyeti için asıl önemli olan, Kur'ân'ın da emrettiği ilmi araştırma ruhunu geliştirmekti. Afgani, çağdaşlaşma ile ilgili temel fikirlerini, Avrupa seyahatinden önce, Aralık 1870'te İstanbul Dâru'l-fünûn'un açılışında yaptığı konuşmada ortaya koymuştu. Çağdaş ilimlerin öğrenilmesini teşvik eden ve İbn Sina gibi İslam filozoflarının din ve felsefe ile ilgili görüşlerini de içeren bu konuşmasındaki ifadeler, pek iltifat görmedi. Bu yaklaşım, Afgani'nin tepkiyle karşılanmasına ve neticede İstanbul'u terk etmesine sebep oldu.¹³

¹² Bk. Esposito, John, *Değişim Sürecinde İslam*, s. 13-14.

¹³ Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 139-141; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 129. Modernlik ve çağdaşlaşma konusunda, İslam dünyasının geçirdiği bu fikri atmosferi değerlendirme ile ilgili olarak geniş bilgi için bk. Fazlurrahman, A.g.e., s. 129-184; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 270-275.

Osmanlı dünyası dışındaki fikir adamlarının çeşitli görüşleri hakkında şu esere bakılabilir. Esposito, John, *Değişim Sürecinde İslam*, İst., 1991.

Dış dünyaya açılma konusuyla ilgili bu son dönem fikir akımları içinde, Osmanlı'da birçok görüş belirdi.¹⁴ Batılılaşma hareketlerinden sonra, bunların içinden Türkiye'de İslâmcılar birkaç gruba ayrıldılar:

- Ahmed Naim gibi gelenekçiler.
- Medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olan değerli yazarımız İzmirli İsmail Hakkı,¹⁵ M. Şemseddin (Günaltay) ve Ferid Vecdi gibi modernist diye adlandırılanlar.
- Bunların yanında Şeyhulislâm Musa Kâzım gibi, bu iki akım arasında orta yolu tutanlar.
- İçtihadı karşı Mustafa Sabri Efendi gibi modernistler karşısında yer alanlar.

Zamanın ilim ve felsefe hareketleriyle paralel hareket etme ihtiyacını duyan ve dikkatlerini çağdaş medeniyete çeviren modernist İslâmcılar için, -tıpkı daha önce 9. asırdan beri İslâm doktrinini savunan kelâm ekollerinde olduğu gibi- asrın gerekleriyle dini inançlar arasında bir âhenk ve uyum te'sis etmek gerekiyordu.¹⁶

Nitekim pek çok bilgin, bu son dönemde birçok dergi etrafında birleşmek suretiyle toplumun problemlerine çare aramaya ve böylece faydalı olmaya çalışıyordu. Bu devrede, batı kültürü karşısında direnebilmek ve erime-

¹⁴ Osmanlı'nın son döneminde yetişen ünlü fikir adamlarının, çağdaşlaşma yolundaki görüş ve düşünceleri hakkında geniş bilgi için bk. Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık*, I-II, İst., 1986-87; Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 341-380, 283-297.

¹⁵ "Darü'l-fünûn İlahiyat Fakültesi'nde Fuad Köprülü'nün başkanlığında toplanan 'İslâm dininde reform ve modernleşme' toplantısına katılan ve alınan kararları benimseyenler arasında -kesinliği bilinmemekle beraber İzmirli'nin de adı geçmektedir." (*Türk Dili ve Edebiyatı Ans.*, V, 44)

¹⁶ Ülken, A.g.e., s. 270.

mek için, bu çeşitli dergilerde yazılar kaleme alma ve ayrıca kitap yazma konusunda elden gelen gayretler gösteriliyordu. Bu hummalı çalışmalara katılmış bulunan İzmirli, hemen hemen her sahada eser kaleme almış ve isimleri muhitlerinden dışarı çıkmış ve tanınmış ilim adamlarımızdandır.

İzmirli, Daru'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda yer alan pek çok ciddi makaleleri yanında, "*Beyanu'l-hakk*", "*Sırat-ı müstakim*" ve "*Sebilu'r-reşad*" gibi mecmualarda bir araya gelmiş alimlerden Adanalı Hayret Efendi, Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi, Elmalılı Küçük Hamdi Efendi, Babanzade Naîm Bey ve Bereketzade İsmail Hakkı Bey'lerle beraber yaptığı ilmi münakaşalarıyla şöhret bulmuştur.

Kısaca ifade etmek gerekirse İzmirli, tarihi bir geleneğe uyarak ulema meclisine devam eden, medrese ile mektep arasında köprü vazifesi görmüş malumatı geniş bir zattı.¹⁷ Öte yandan Yunan, İslam ve Batı felsefesini tanıyan kişiliğiyle, İslam felsefesine dair bazı oryantalist/müsteşriklerin eserlerini inceleme imkânına sahipti. Bu da, onun, son devir alimlerimiz arasında ilim ve malumat açısından ne derece geniş bir ufka sahip olduğunu gösterir.¹⁸

¹⁷ İzmirli'nin maharetli nakilçiliği de meşhurdur. Bu sebeple Ferid Kam, kendisi için, "*nakkalu'l-ulûm, bakkalu'l-ulûm*" diye bahseder. (Bk. Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 19,127-28,144 (M. Akiî'ten naklen). İzmirli bunu duymuş olmalı ki "*İstediğiniz kadar hafife almız. Nâkil-i emin (güvenilir nakledici) olmakla da iftihar ederim.*" der. (İzmirli, *Hakkın Zaferleri*, s. 6).

¹⁸ İzmirli, İslam ve Batı düşünürleri arasında yaptığı mukayeseli çalışmasından, önsözdeki ifadesinden ve bibliyografyada geçen eserlerden anlaşıldığı üzere, İslami ana kaynaklar yanında, Renan (*Averroès et Averroisme*), Draper (*İlim ve Din Kavgaaları*), de Boer (*İslam'da Felsefe Tarihi*) Karl Vorlander (*Felsefe Tarihi*), P. Janet - G. Seailles (*Metalip ve Mezahip*) ve *İslâm Ansiklopedisi* (M.E.B. tarafından yayınlanan) gibi pek çok müellif ve eseri incelemede bulunmuş ender simalardandır. (Bk. *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, s. 1-3, Ank., 1952).

İşte böyle bir fikri atmosferde İzmirli gibi pek çok bilgin, doğu ile batı dünyası arasında sıkışıp kalan Osmanlı topraklarında nasıl bir dünyaya açılma önerebilirdi? Felsefe ve diğer müspet ilimlere eğilmekle, doğu ve batı kültürünü tanıyan bir ilim adamı olarak dini ilimlerde nasıl bir metot takip etmek gerekiyordu?

İzmirli'nin önerdiği metod, felsefe ve müspet ilimlerin ışığı altında dine nasıl baktığına ve netice itibariyle ondan ne anladığına bağlıydı. Şüphesiz o, tümüyle geleneği atmak gibi bir düşünceye sahip değildi. Fakat, sırf gelenekle yetinen (muhafazakâr) ve çağdaş ilimlere kulak tıkayan bir anlayışı da, her yönüyle ilerleme kaydeden bir dünyada yeterli bulmayacaktı. Bu hususu metodundan bahsederken şu şekilde ifade ediyordu:

*“Geçmiş alimlere (selef) çok muhabbet ve hürmetim vardır... Ancak görebildiğim bir hatayı da söylemekten çekinmem... Bir zat evliyaullahtan olur da yine yanlışları bulunur. Bu yanlışları açıklamak onun mertebesine nakîsa vermez”*¹⁹

17

İzmirli'nin, bilim ve felsefe karşısında İslâm dinine bakışı, meşhur fiolozof ve kelâmcıların uzlaştırıcı bakışı gibidir. O'na göre de hakikati araştıranlar için, bu kitapçığın ikinci bölümünde ifade edildiği üzere, İslam dininin temel meseleleri (usûl), kesin bir şekilde sabit olan ilmi kanunlara muhalif değildir. İslam, ilim ve bürhana, hak ve adalete dayanır. Fikir ve iradeyi baskıdan kurtararak hürriyete kavuşturur.

Dinimiz, müspet ilimlerin düşmanı değildir. Kısaca, Allah'ın indirdikleri “*mâ-enzelellah/kitap*” ile yarattıkları “*mâ-halekallah / kâinat*” ilmini içerir. Bu bakımdan fen/

¹⁹ İzmirli, *Hakkın Zaferleri*, s. 7-8.

müspet ilimlerinin telkin ettiği hakikat, Kur'an-ı Kerim'in tebliğ ettiği hakikate muhalif olmaz.

Dinimiz akla bir rehberdir ve bütün ilahi hükümlerde akla hitap eder. Bu sebeple de, tabiat kanunlarından ibret almayı ve tabiatı araştırmayı tavsiye eder. Netice itibariyle *“dinimiz, bütün güzellikleri toplamakla onda hiçbir vechile kusur yoktur. Onda kusur aramak abestir, gaflettir, cehalettir. Kusur ancak dinimizi anlamayanlarda, anlatamayanlarda, anlayıp inat ile tartışmada bulunanlardadır.”*²⁰

İzmirli, bütün bu özellikleriyle İslam dininin, her devirde olduğu gibi asrın ihtiyaçlarına cevap verecek karakterde olduğunu, bu sebeple de bazı filozoflarca *“Tabii din”* adı altında ortaya konan bazı ahlâki nazariyelere iltifat edilmemesi gerektiğini söyler. Çünkü fitri ve umumi bir din olan İslâm, haddi zatında ileri sürülen bu nazariyeleri içermektedir.

İzmirli'ye göre bu filozoflar, semavi dinleri kâfi görmeyerek bir takım ahlâki nazariyeler önermektedirler. Fakat ifade ettiğimiz üzere, İslam'ın özü bakımından bilenemesi sebebiyle, toplumda bu tür düşünce ve nazariyelere rağbet edilebilmektedir.²¹ Fakat *“Din-i İslâm ve Din-i Tabîi”* adlı eseri dikkatlice okuduğumuz zaman göreceğimiz gibi, değişen şartlara uyum sağlaması ve içerdiği özellikleri itibariyle İslâm, bu nazariyelere ihtiyaç hissettirmeyecek karakterdedir.

Adı geçen bu eser, bir giriş ve iki ana bölümü içerir. Giriş ve bölüm başlıkları, orjinalinde olmadığı için parantez içinde tarafımızdan konmuştur.

²⁰ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, I, 11-16.

²¹ İzmirli, A.g.e., I,11.

Giriş Kısmı'nda tabii ve semavi dinler ve özelliklerinden bahseder. İzmirli burada ayrıca, zaman içinde insanların dinlerini nasıl tahrif ettikleri ile ilgili hususlar üzerinde durur.

Birinci Bölüm'de, bazı batı bilim adamlarınca önerilen tabii din ve bu dinin esasları hakkında bilgi verilmektedir. İzmirli burada, bazı batı filozoflarının dini, ilerlemeye engel olarak gördüklerini ve nihayet ilmi yazılarında onu kötilediklerini kaydeder. Bunlar, bu kanaatlerinde o kadar ileri gitmişlerdi ki artık ilmin, mutlak hürriyete kavuşarak dinin tasallut ve tahakkümünden kurtulduğunu ve nihayet dinlerin yeryüzünden kesin olarak kalkacağını söylemişlerdi.

İzmirli, bu bilginlerin zamanla bir çıkmaza girdiklerini görüyordu. Çünkü bunlar, bir taraftan mevcut dinlere harp ilân ettikleri halde, diğer taraftan dini duygunun doğuştan (fitri) olduğunu ve inancı/dindarlığı insan ruhundan söküp atmanın mümkün olmadığını söylüyorlardı. Ancak onlara göre din duygusu, fitri olmakla birlikte, mevcut dinler, ne şimdi ne de gelecekte cemiyete uygun bir din değildir. Zira mevcut dinlerin esasları, ilmi kurallara uygun düşmemektedir.

İşte bu sebeple yukarıda adı geçen Avrupalı bilginlerden bir kısmı, eserde görüleceği üzere "*Tabii Din*" adı altında yeni bir din ortaya koymaya ve bu dinin esaslarını muhtelif şekillerde tespit etmeye çalışmışlardır.

Eserin **İkinci Bölüm**'ünde, İslâm dini ele alınmış ve bu arada çeşitli âyet ve hadislere dayanarak -tabii dini ortaya atanların görüşlerine cevap verme doğrultusunda- İslâm'ın prensipleri üzerinde durulmuştur.

İzmirli, tıpkı Namık Kemal'in "Renan Müdâfaanâmesi"ndeki tespiti üzere o devirde "Yalnız Ernest Renan değil, Avrupa'da Doğu ilimlerine intisap ile bilenlerin İslâm dini konusunda zihinlere hayret verecek kadar cahil oldukları" ²² gerçeğine dikkat çekiyor.

Bu bilginler, mâlesef İslâm'ı gereği gibi tanımıyorlar ve diğer dinlerle birlikte -hiçbir ayırım yapmadan- onun hakkında bu tür iddialarda bulunabiliyorlar. Netice itibariyle de yeni bir din ortaya koymaya çalışıyorlar.

Halbuki İslâm dini, ortaya atılan bu tabii dinin önemli kaideleri üzerine kurulmuştur. Bu sebeple de Müslümanlar, bu yeni dine ihtiyaç duymayacaklardır. Çünkü İslam

²² Namık Kemal, A.g.e., s. 13. Bu tarihlerde genellikle oryantalistlerin bu bilgisizlikleri yanında, İslâm ve onun kitap ve peygamberi hakkında yalancı isnatlar ve taassuba dayalı düşmanlıkları, ayrıca bu konuda bazı hakikatleri gizleme gibi hareketleri de bilinen bir gerçektir. Bu konuda John Davenport'un "Hz. Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim" adlı eserinin başından geçenler hakkında bk. Ö. Rıza Doğrul, A.g.e.'e Önsöz, s. 3-4.

Alman yazar Sigrig Hunke, kendi ifadesi ile "tarihin akışına derin bir şekilde müessir olmuş, kendisine Garp dünyasının şükran duyguları borçlu olduğu" müslümanlar ve İslâm Medeniyeti konusunda gerçekleri gizleyen garp dünyasının takındığı tavrıdan rahatsız oluyor. 1960'lı yıllarda yazdığı "İslâm Güneşi" adlı eseri hakkında "Bu kitap İslâm Medeniyeti'ne karşı uzun zamandan beri borçlu olduğumuz teşekkürü ispat için yazılmıştır" diye kaydediyor (A.g.e., s. 20).

Hıristiyan-İslam diyalogunun söz konusu olduğu son zamanlarda bu katı tutum ortadan kalkmış gözükmektedir. Mesela, samimi bir Hıristiyan olduğunu söyleyen Watt gibi bazı müellifler, bu tutum ve davranışın yanlışlığını ifade etmekten kendilerini alamamışlardır. Watt şöyle demektedir: "Her şeyden önce bu konuda tarafsız ve objektif olmak kolay değildir. Şunu hemen söyleyeyim ki ben, Kur'an'ın, bir anlamda ilahi inşiyatının bir ürünü olduğunu, dolayısı ile vahiy eseri olduğunu kabul etmekteyim... Bugün elimizde bulunan Kur'an'ın ayetleri, Hz. Muhammed'in suurunda esrarengiz bir biçimde ortaya çıkmakla beraber, bunlar, kesinlikle onun düşüncesinin mahsulü değildir. O halde Kur'an'dan söz ederken "Muhammed şöyle dedi veya böyle dedi" şeklinde konuşmak doğru olmayacaktır... Eskiden bazı Avrupalı ilim adamlarının, Hz. Muhammed'in adeta böyle bir şey yaptığını ifade etmeleri çok üzücüdür... (Bk. İslam Vahyi, s.25-26, 37-38).

umumi ve çağdaş bir dindir ve her devir ve ortam için maddi-manevi ihtiyaçları âdilâne bir şekilde düzenlemiştir. Aslında bu filozoflar da, İslam'ın içerdiği esasları taşıyan bir din arzulamaktadırlar.

Bu arada İzmirli, haddi zatında İslâm'ın genel prensiplerini içeren bu yeni dinin esaslarını İslâm madde madde ele alır ve bu esasları ihtiva eden yeteri kadar ayet ve hadis vermeye çalışır. Son olarak, bazı ayet ve hadislere dayanarak İslâm dininin genel prensipleri üzerinde durur ve onun bu prensiplerle hakikatin kendisi olduğunu, nihayet bütün mezhap ve dinlere galip geleceğini ifade ile eserine son vermektedir.

Eseri sadeleştirirken, atıfta bulunulan bütün ayetlerin tercümelerini, bibliyografyada gösterdiğimiz yazarın kendi mealinden verdik.

Eserde geçen hadislere gelince, merhum İzmirli, kaynak olarak kısaca Buhari, Müslim, Tirmizi, Cami'us-sağir... şeklinde atıflarda bulunmuş, bazıları için hiç kaynak göstermemiştir. Bu nedenle, epeyce vakit ayırarak elden geldiği kadar hadisleri bulabildiğimiz ölçüde pek çok kaynaktan göstermeye gayret ettik. Ancak hadisler hakkında hiçbir değerlendirme ve kritikte bulunma gereğini duymadık. Bu arada eserde geçen yabancı müellifler hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştık.

Eserde kullanılan günlük ve bilimsel dili muhafaza etmek ve bazı tabirlerde anlam kaymasına sebep olmamak için aşırı sadeleştirme yoluna girmedik.

Memleketimizin son devir fikir hayatı ve özellikle dinin, bilim ve felsefe karşısındaki durumu konusunda bizlere ışık tutan, bu küçük fakat muhtevalı eseri ilim hayatına ve insanların istifadesine sunmakla bahtiyarım. Zira eser,

din-bilim ve felsefe arasında var olduğu sanılan çelişki ve anlaşmazlıkların gerçekte olamayacağı ve bu zannın din ve bilimin karakterini hakkıyla tanımamaktan kaynaklandığı noktasında bizlere yeteri kadar ipucu vermektedir.

Eseri hazırlarken emeği geçen değerli hoca ve arkadaşlarıma; özellikle Doç. Dr. H. İbrahim Şener'e ve bilgisayarla ilgili problemleri çözme konusunda Yard. Doç. Dr. Bülent Ünal'a teşekkürü bir borç bilirim.

Osman KARADENİZ
Göztepe / İzmir - 2022

BİBLİYOGRAFYA

- Berkes**, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İst., 1978.
- Cemil Sena**, *Filozoflar Ansiklopedisi*, I-IV, İst., 1976.
- Davenport**, John , *Hz. Muhammed ve Kur’an-ı Kerim*, Çev. Ö. Rıza Doğrul, İst.,1926.
- Esposito**, John - John Donohue, *Değişim Sürecinde İslam*, Çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İst.,1991.
- Fazlurrahman**, *İslam ve Çağdaşlık*, Çev. A. Açıkgeç, M.H. Kırbasoğlu, İst.,1990.
- Hançerlioğlu**, *Orhan, Felsefe Ansiklopedisi*, I-VII, İst.,1976.
- Hourani**, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Terc. L. Boyacı, H. Yılmaz, İst.,1994.
- Hunke**, Sigrid , *İslâm Güneşi*, Çev. Servet Sezgin, İst., 1972.
- İz**, Mahir, *Yılların İzi*, İst.,1975
- İzmirli**, İsmail Hakkı, *Me’âni-i Kur’ân*, Kurân-ı Kerîm’in Türkçe Tercümesi, I-II, İstanbul, 1343-1927.
- *Yeni İlm-i Kelam*, I-II, İst.,1339-1342.
- *Hakkın Zafherleri*, İst.,1341.
- İslam Mütefekirleri ile Garp Mütefekirleri Arasında Mukayese*, Ank., 1952.
- Janet**, Paul - Gabriel Séailles, *Metalib ve Mezahib (Histoire de la Philosophie)*, Terc. Elmalılı M. Hamdi Yazır, İst., 1978.

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, I-II, İst.,1986-87.

Namık Kemal, *Renan Müdafanâmesi*, Yayl. M. F. Köprülü, Ank., 1962.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, V, İst.,1982.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst., 1979.

Watt, W. M. *Modern Dünyada İslam Vahyi*, Çev. Mehmet S. Aydın, Ank., 1982.

(BİBLİYOGRAFYA)

- Ahmed b. Hanbel**, *Müsned*, I-VI, Beyrut, 1969.
- Acluni**, *Keşfu'l-Hafa*, I-II, Beyrut, 1351-52.
- Beyhaki**, Ebu Bekir, *Sünenü'l-Kübra*, I-X, Haydarabad, 1344.
- Buhari**, Ebu Abdillâh, *Cami'u's-Sahih*, I-VIII, İst., 1315.
- Darimi**, Ebu Muhammed, *Sünen*, I-II, Dimeşk, 1349.
- Ebu Davud**, *Sünen*, I-V, Suriye, 1969.
- Elbani**, Nasiruddin, *Silsiletu'l-Ehadis*, I-IV, Riyad, 1988.
- Gazali**, Ebu Hamid, *Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil*, Yayl. Ahmed Şemsuddin, Beyrut, 1988.
- (Terc. M. Şerafeddin, Daru'l-fünun İlähiyat Fak. Mec., sy., 16, s.46., İst., 1930.
- Hakim en-Nisaburi**, *Müstedrek*, I-IV, Beyrut, ts.
- Heysemi**, Nureddin, *Mecma'u'-Zevaid*, I-X, Beyrut, 1967.
- Hindi**, Alauddin, *Kenzu'l-Ummal*, I-XCI, Haleb, 1969.
- İbn Adî**, el-Cürcani, *el-Kamil*, I-VIII, Beyrut, 1988.
- İbn 'Arrâk**, el-Kenani, *Tenzihu's-Şeri'a*, I-II, Mısır, ts.
- İbn Ebi Hatim**, er-Razi, *'İlelu'l-Hadis*, I-II, Bağdad, 1343.
- İbn Hacer**, el-Askalani, *Lisanu'l-Mizan*, I-VII, Beyrut, 1971.
- İbn Mace**, Ebu Abdillâh, *Sünen*, I-II, Mısır, 1952.

İzmirli, İ. Hakkı, *Meani-i Kur'an*, (K. Kerim'in Türkçe Tercümesi), I-II, İst., 1927.

Leibniz, G. W., *Essais de Théodicée*, Paris, 1969.

-- *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma*, Terc. Hüseyin Batu, İst., 1986.

Malik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, Mısır, 1951.

Merğınani, *el-Hidaye*, I-IV, Kahire, 1965.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin, *Cami'u's-Sahih*, I-V, Mısır, 1955.

Mütenebbi, Ebi't-Tayyib, *Divan (bi-Şerhi Ebi'l-Bekâ el-'Ukberî)* I-IV, Mısır, 1971.

Namık Kemal, *Renan Müdafanamesi*, Yayl. M. F. Köprülü, Ank., 1962.

Nesei, Ebu Abdirrahman, *Sünen*, I-VIII, Kahire, 1964.

58 *The new Encyclopaedia Britannica* (in 30 volumes) -
Micropaedia, Chicago, 1976.

Razi, Fahrüddin, *el-Muhassal*, Mısır, ts.)

-- *Kelâma Giriş*, Çev. Hüseyin Atay, Ank., 1978.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1958.

Suyuti, Celaluddin, *Lealiu'l-Mesnu'a*, I-II, Mısır, ts.

-- *Cami'u's-Sağır*, I-II, Beyrut, ts.

-- *Fethu'l-Kebir*, I-III, Beyrut, ts.

Taberani, Ebu'l-Kasım, *Mu'cemu'l-Kebir*, I-XXV, Beyrut, 1985.

-- *Mu'cemu'l-Evsat*, I-XI, Rıyad, 1985-95.

Tirmizi, Ebu İsa, *Sünen*, I-V, Kahire, 1937.

Zebidi, Muhammed, *İthafu's-Sâde*, I-X, Mısır, 1306.

Zehebi, Ebu Abdillah, *Mizanu'l-İ'tidal*, I-IV, Kahire, 1963.

Zeyla'i, Ebu Muhammed, *Nasbu'r-Râye*, I-IV, Hind, 197.